

Αναζητώντας έννοιες από την γνωστική επιστήμη και τη νευροεπιστήμη στην ποίηση του Κ. Π. Καβάφη.

Βαΐτσα Γιαννούλη

Περίληψη

Η παρούσα εργασία στοχεύει να εξετάσει με συστηματικό τρόπο για πρώτη φορά τόσο την παραγωγή όσο και την πρόσληψη των ποιημάτων του Κ. Π. Καβάφη μέσα από την οπτική των σύγχρονων θεωριών και υποθέσεων που προέρχονται από τη γνωστική επιστήμη και τη νευροεπιστήμη. Περιλαμβάνεται ένας επιλεγμένος αριθμός δημοσιευμένων ποιημάτων. Αυτή η παρουσίαση επιχειρεί να αποτελέσει μια εισαγωγή στο τι έχουν να προσφέρουν οι θεωρίες και τα ευρήματα από τη γνωστική επιστήμη και τη νευροεπιστήμη στις ανθρωπιστικές επιστήμες και ιδιαίτερα στη μελέτη της ποίησης του Κ. Π. Καβάφη προκειμένου να αποκτηθεί μια νέα αντίληψη για τη λογοτεχνία και τη δημιουργικότητα. Για παράδειγμα, θεωρίες για τη δημιουργικότητα, τη μνήμη και τη μάθηση, τις θεωρίες της επιλεκτικής προσοχής και της οπτικής επεξεργασίας, τις θεωρίες της μεταγνώσης και της μεταμνήμης, της ενσώματης νόησης, καθώς και θεωρίες για τη λειτουργία του ονείρου και των συνειδητών καταστάσεων, θα συζητηθούν με βάση σχετικά αποσπάσματα που συνάδουν με τρέχοντα εμπειρικά/πειραματικά δεδομένα που προέρχονται από τη νευροεπιστήμη..

Λέξεις – κλειδιά: Γνωστική επιστήμη, Νευροεπιστήμη, Ανθρωπιστικές επιστήμες, Καβάφης, Ποίηση.

Υπάρχει χώρος για τη Γνωστική Επιστήμη και τη Νευροεπιστήμη στην ποίηση του Καβάφη;

Ο Κ. Π. Καβάφης θεωρείται ένας από τους σημαντικότερους ποιητές της νεοελληνικής γλώσσας του 20ού αιώνα και ταυτόχρονα έχει αναγνωριστεί διεθνώς ως ποιητής με επιρροή (Jusdanis, 2015). Παρόλο που η ποίηση θεωρείται μια μορφή επικοινωνίας της βιωμένης εμπειρίας του ποιητή με τον/τους αναγνώστη(-ες), «συνήθως, η δυναμική στο μυαλό οποιουδήποτε δεδομένου αναγνώστη δεν θα συμπίπτει με τις διαδικασίες του συγγραφέα» (Holland, 1989). Επομένως, μια μέθοδος εξέτασης του έργου του Καβάφη εστιάζοντας σε αναφορές υποκειμενικής εμπειρίας υπό το πρίσμα επεξηγηματικών θεωριών που μπορεί να γνωρίζει ή όχι στην εποχή του θα μπορούσε να είναι μια νέα προσέγγιση ανάλυσης του έργου του. Μέχρι στιγμής, δεν έχουν γίνει προσπάθειες από παρατηρητές-διερμηνείς-αναγνώστες να εξετάσουν το έργο του Καβάφη με αυτόν τον τρόπο, δηλαδή να εστιάσουν στα δεδομένα ενδοσκόπησης που παρέχει για την εμπειρία του μέσα από το πρίσμα των θεωριών και των κατασκευών για τις γνωστικές διαδικασίες που προέρχονται από την Γνωστική Επιστήμη (Friendenberg et al., 2021) και τη Νευροεπιστήμη, η οποία υπογραμμίζει τους υποκείμενους μηχανισμούς του εγκεφάλου που υποστηρίζουν τη σκέψη και ουσιαστικά ενημερώνει με σχετικά ερευνητικά δεδομένα τη Γνωστική Επιστήμη (Bear et al., 2020). Μεγάλη έμφαση έχει δοθεί στο τι αντιλαμβάνονται οι αναγνώστες-δέκτες της ποίησης (νευροεπιστήμη της ανάγνωσης) και στους σχετικούς γνωστικούς μηχανισμούς της αισθητικής εμπειρίας που βασίζονται στις νευρικές συνδέσεις των μετωπιαίων, προμετωπιαίων, κροταφικών, οπτικών φλοιών καθώς και μεταιχμιακών δομών (Borknet, 2010; Burke & Troscianko, 2015; Lakoff & Turner, 2009; Ramachandran & Hirstein, 1999; Turner, 2006; Zunshine, 2006), αλλά η γνώση των ίδιων των καλλιτεχνών κατά την παραγωγή των έργων τέχνης τους δεν έχει αποσαφηνιστεί με ένα τρόπο που να δίνει έμφαση στο συγγραφέα.

Ο Καβάφης δεν έχει δημιουργήσει κανένα επιστημονικό έργο (με βάση τα ευρήματα από το υπάρχον αρχείο) και δεν έλαβε οργανωμένη πανεπιστημιακή εκπαίδευση, αλλά εργάστηκε ως δημοσιογράφος για πολλά χρόνια και λόγω της δίψας του για μάθηση (με βάση το γεγονός ότι διάβαζε βιβλία όχι μόνο από την ιδιωτική του μεγάλη συλλογή (τώρα διασκορπισμένη και για την οποία η καταγραφή είναι ελλιπής), αλλά διάβαζε επίσης βιβλία των αδελφών και των φίλων του καθώς και βιβλία από τις βιβλιοθήκες της Αλεξάνδρειας) (Περίδης, 1948; Forster, 2009). Έτσι, μπορούμε να υποθέσουμε ότι είχε διαβάσει ή ακούσει για τις πιο διαδεδομένες ιατρικές και ψυχολογικές θεωρίες της εποχής του (οι οποίες ήταν κυρίως φροϋδικές), δεδομένου ότι ο μεγαλύτερος ξάδερφός του, Ιωάννης

¹ Ιατρική Σχολή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ελλάδα

Καβάφης, τον οποίο ο Κ.Π. Καβάφης θαύμαζε, ήταν γνωστός ιατρός στο Λονδίνο. Πιο συγκεκριμένα, στη 'Γενεαλογία' του, περιγράφει τον ξάδερφό του ως έναν πολύ σοφό άνθρωπο που δημοσίευσε άρθρα στο The Lancet και στο British Medical Journal. Αν και δεν μπορούσε να γνωρίζει νέες θεωρίες, όπως οι επιστημονικές θεωρίες του 21ου αιώνα στο χώρο της Γνωστικής Επιστήμης και της Νευροεπιστήμης, ένα επιπλέον κίνητρο για να εμπλακεί στην αναφορά των στοχείων της ενδοσκοπήσής του και στην πιθανή ανάλυση σχετικών γνωστικών φαινομένων, είναι ότι στην αλληλογραφία του με φίλους και οικογένεια καθώς και στις προσωπικές του σημειώσεις ο Καβάφης καταδεικνύει μια «εμμονή» με τις ιατρικές θεωρίες και την υγεία γενικότερα (Μενέλαου, 2020).

Αναζητώντας γνωστικές και νευροεπιστημονικές έννοιες στα ποιήματα του Καβάφη

Δημιουργικότητα

Αν και η δημιουργική σκέψη έχει εξηγηθεί από διάφορες γνωστικές θεωρίες, υπάρχει μια γενική αποδοχή στις υπάρχουσες διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις ότι βασίζεται σε διάφορες γνωστικές λειτουργίες, όπως η γνωστική ευελιξία, ο ανασταλτικός έλεγχος, η εργαζόμενη μνήμη, η ευχέρεια, η πρωτοτυπία και οι γνώσεις (Giannouli, 2017; Khalil et al., 2019).

Η σημασία της μνήμης είναι ένα σημείο που τονίζεται από μια από τις πρώτες θεωρίες στη Γνωστική Επιστήμη. Η θεωρία του Mednick (1968) για τη δημιουργικότητα, η οποία υποστηρίζει ότι οι δημιουργικές ιδέες μπορούν να προκύψουν από συνειρμικές διαδικασίες στη μνήμη. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, οι ιδέες συνδέονται μεταξύ τους, η μία μετά την άλλη, και οι πιο απομακρυσμένες συνδέσεις είναι οι πιο πρωτότυπες. Αυτή η προοπτική υποστηρίζει ότι τα πιο δημιουργικά άτομα τείνουν να έχουν πιο επίπεδη ιεραρχία συσχετισμών από τα λιγότερο δημιουργικά άτομα. Με άλλα λόγια, οι πιο δημιουργικοί άνθρωποι έχουν πολύ περισσότερες σχετικά ισχυρές συνδέσεις για μια δεδομένη έννοια, παρά λίγες. Αυτό θεωρείται ότι παρέχει μεγαλύτερο περιθώριο για την ταυτόχρονη ενεργοποίηση εκτεταμένων αναπαραστάσεων, που πολλοί πιστεύουν ότι είναι μια σημαντική μηχανισμός δημιουργικής σκέψης. Αν και αυτή η θεωρία δεν έχει υποστηριχθεί από δεδομένα νευροεπιστημονικής έρευνας καθώς άλλοι ερευνητές έχουν βρει ότι η δημιουργικότητα δεν σχετίζεται με μια ειδική οργάνωση της συνειρμικής μνήμης, αλλά με έναν πιο αποτελεσματικό τρόπο πρόσβασης σε αυτά τα περιεχόμενα (Benedek & Neubauer, 2013), είναι αρκετά ενδιαφέρον ότι υπάρχει ένα παράδειγμα, όπου ο Καβάφης ξεκινά αναφέροντας ένα σημείο για τις πέτρες όπως στο ποίημά του «Από υαλί χρωματιστό» σε στίχους «Πολύ με συγκινεί μια λεπτομέρεια.....Όπως δεν είχαν παρά λίγους πολύτιμους λίθους» και τελειώνει συζητώντας τη γενική υποβάθμιση της βυζαντινής εποχής. Αυτό ακριβώς το σημείο μας ανοίγει ένα παράθυρο στη δημιουργική σκέψη του Καβάφη, που

βασίζεται σε μακρινούς συνειρμούς που συνδέουν έννοιες, που αλλιώς χαρακτηρίζονται ως μακρινές (σε χρόνο και χώρο), με νέο και πρωτότυπο τρόπο.

Μνήμη

Η μνήμη είναι μία από τις θεμελιώδεις γνωστικές λειτουργίες η οποία βασίζεται στον ιππόκαμπο και έχει μελετηθεί εκτενώς τόσο στη Γνωστική Επιστήμη όσο και στη νευροεπιστήμη (Gallistel & King, 2011). Μία από τις πρώτες προτεινόμενες γνωστικές θεωρίες στη μελέτη της μνήμης είναι το πολυδομικό μοντέλο μνήμης των Atkinson και Shiffrin (1968), το οποίο προτείνει ότι η πληροφορία υπάρχει σε μία από τις τρεις καταστάσεις της μνήμης, δηλαδή 1) την αισθητηριακή καταγραφή, 2) τη βραχύχρονη μνήμη και 3) τη μακρόχρονη μνήμη. Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, οι πληροφορίες περνούν από το ένα στάδιο στο άλλο όσο περισσότερο το άτομο τις επαναλαμβάνει στο μυαλό του, αλλά αυτά τα μνημονικά ίχνη μπορούν να εξαφανιστούν εάν το άτομο δεν τους δώσει αρκετή προσοχή. Σχετικά με τη μακροχρόνια αποθήκευση στη μνήμη, υπάρχει πληθώρα στίχων που περιγράφονται από τον Καβάφη όπως για παράδειγμα στο ποίημα «Μανουήλ Κομνηνός», όπου αναφέρεται η μακρόχρονη μνήμη «παληές συνήθειες ευλαβείς θυμάται».

Επίσης γίνεται νύξη για τις μακροπρόθεσμες αυτοβιογραφικές αναμνήσεις και την αμφιλεγόμενη θεωρία 'αποσύνθεσης' ή 'φθοράς' του μνημονικού ίχνους για τη λήθη, η οποία υποστηρίζει ότι το απλό πέρασμα του χρόνου -και όχι άλλες γνωστικές διαδικασίες, όπως η παρεμβολή ή η αποτυχία ανάκτησης- κάνει τη μνήμη μας να ξεθωριάζει, και επομένως όσο μεγαλύτερος ο χρόνος που περνά ξεχνάμε και περισσότερα πράγματα. Αυτή η θεωρία αποσύνθεσης του μνημονικού ίχνους βασίζεται σε παροδικές ή μακροχρόνιες νευροχημικές αλλαγές στον εγκέφαλο που αντιπροσωπεύουν κάτι (όπως μια εμπειρία) που είναι αποθηκευμένη ως μνήμη και το πρόβλημα της ανάκλησής τους περιγράφεται στο ποίημα «Μακρυά» στους στίχους 'Θάθελα αυτήν την μνήμην να την πω.....Μα έτσι εσβύσθη πια...σαν τίποτε δεν απομένει-γιατί μακρυά στα πρώτα εφηβικά μου χρόνια κείται'.

Γίνονται επίσης αναφορές στη λειτουργία της μακροπρόθεσμης δηλωτικής μνήμης όπου αναφέρεται ο Καβάφης στη ρητή σημασιολογική γνώση, η οποία αναφέρεται στο ποίημα «Εν πόλει της Οσροήνης» στο στίχο «Ο νους μου πήγε στον πλατωνικό Χαρμίδα», που στην πραγματικότητα είναι η ανάκληση γενικών πληροφοριών για τον κόσμο που έχουμε αποθηκεύσει στο γνωστικό μας σύστημα/εγκέφαλό μας όπως σε μια εγκυκλοπαίδεια.

Εκτός από τα παραπάνω, στο ποίημα «Γκρίζα» ο Καβάφης αναφέρεται σε έναν συγκεκριμένο μηχανισμό μνήμης όπως στο στίχο «Κυττάζοντας ένα παλιό μισό γκρίζο θυμήθηκα δύο ωραία γκρίζα μάτια», μπορούμε να βρούμε μια δήλωση που περιγράφει τη συνειρμική μνήμη (άδηλη και ρητή). Η άδηλη συνειρμική μνήμη είναι μια ασυνείδητη διαδικασία που βασίζεται στην ευόδωση ή απόδοση προτεραιότητας (priming), ενώ η ρητή συνειρμική

μνήμη περιλαμβάνει τη συνειδητή ανάμνηση και αναφέρεται στην ικανότητα ανάκλησης σχέσεων μεταξύ άσχετων στοιχείων. Για παράδειγμα, τα άτομα μπορούν να συσχετίσουν μυρωδιές, εικόνες, ήχους-λέξεις (Anderson & Bower, 2014). Αυτές οι μνήμες που μας δίνουν την δυνατότητα να αναφερθούμε στο περιεχόμενό τους περιγράφουν μια συστηματική σχέση μεταξύ του περιεχομένου μιας αναπαράστασης και των εγκεφαλικών νευρώνων/δομών κυρίως στους έσω κροταφικούς λοβούς (Mayes et al., 2007), όπου αυτή η σχέση κωδικοποιείται, ενώ έχει επίσης υποστηριχθεί ότι εξηγεί-διαμεσολαβεί τις βασικές διεργασίες σύνδεσης κατά την κατανόηση προτάσεων από τους αναγνώστες (McElree, 2000).

Αξίζει να αναφέρουμε εδώ τις δημιουργικές διεργασίες της μνήμης όπως τις παρουσιάζει ο Καβάφης στο ποίημά του 'Στον ίδιο χώρο' στο στίχο 'σε δημιούργησα μες σε χαρά και μες σε λύπες', όπου αναφέρεται στη δημιουργική μνήμη (Beaton, 1987), και πιο συγκεκριμένα στο πώς ο ιππόκαμπος είναι υπεύθυνος όχι μόνο για τη δημιουργία αναμνήσεων, αλλά και για τη δημιουργία συνδέσεων και τη σύνδεση των πραγμάτων μεταξύ τους με έναν στοχευμένο τρόπο. Αυτός ο δημιουργικός σχηματισμός αναμνήσεων (που δεν ανταποκρίνονται απαραίτητα στην πραγματικότητα) όπως συμβαίνει στο ποίημα «Στο πλοίο» στον στίχο «Όμως τον θυμούμαι σαν πιο έμορφο» είναι πολυπαραγοντικός και υποστηρίζεται από ελεγχόμενη ανάκτηση, που περιλαμβάνει σημασιολογική και επεισοδιακή μνήμη, βασίζεται σε διαδικασίες που χρησιμοποιούνται στην κατασκευή της μνήμης και στρατολογώντας διαφορικά τη μνήμη σε διαφορετικά στάδια της δημιουργικής διαδικασίας (Benedek et al., 2003).

Στο ποίημα «Θυμήσου, σώμα», ολόκληρο το ποίημα αναφέρεται στη μνήμη του σώματος, η οποία είναι το άθροισμα όλων των προηγούμενων σωματικών εμπειριών που είναι αποθηκευμένες στη μνήμη (όπως απτικές, κινητικές, ιδιοδεκτικές και/ή επώδυνες εμπειρίες καθώς επίσης και τα συνοδά συναισθήματα), τα οποία μπορούν να επηρεάσουν τη συμπεριφορά ενός ατόμου (Gentsch & Kuehn, 2022). Αυτά μπορούν να περιγραφούν και από την έκδηλη/ρητή συναισθηματική μνήμη, η οποία αναφέρεται σε καταστάσεις όπου τα άτομα ξαναβιώνουν τα αρχικά συναισθήματα που γεννά ένα γεγονός, κάτι που έχει περιγράψει και ο Καβάφης σε μια πληθώρα ποιημάτων, ειδικά στα ερωτικά.

Αναφέρονται επίσης φαντασιώσεις που διερευνώνται κυρίως από την ψυχοδυναμική ψυχολογία. Για παράδειγμα, στο ποίημα «Καισαρίων» στον στίχο «και τόσο πλήρως σε φαντάσθηκα», παρουσιάζονται αναμνήσεις από όσα έχει διαβάσει ο ποιητής για ένα συγκεκριμένο ιστορικό πρόσωπο ως μείγμα αναπαραγωγής και ανακατασκευής πληροφοριών (Kopox, 2001). Αυτό μας θυμίζει την έρευνα των αληθινών και ψευδών αναμνήσεων (αλήθεια και μυθοπλασία), με τις τελευταίες να αντιστοιχούν στη διαστρεβλωμένη κατασκευή και δημιουργία «αναμνήσεων» που δεν βασίζονται σε γεγονότα, φυσικά στην περίπτωση του Καβάφη αυτό είναι σκόπιμο και ελέγχεται εντελώς συνειδητά ελέγχεται από αυτόν, ενώ δεν επιβάλλεται από κάποιον τρίτο (Loftus, 1996).

Προσοχή

Στο ποίημα 'Στου καφενείου την είσοδο', στον στίχο 'Την προσοχή μου κάτι που είπαν πλάγι μου διέυθυνε στου καφενείου την είσοδο' βρίσκουμε καθαρά μια αναφορά σε αυτό που η γνωστική επιστήμη αναφέρει 'φαινόμενο κοκτέιλ πάρτι' (Cherry, 1953). Αυτό μπορεί να εξεταστεί στην νευροεπιστημονική έρευνα με έργα διχωτικής ακοής και αφορά την ικανότητα του εγκεφάλου να εστιάζει την ακουστική προσοχή σε ένα συγκεκριμένο ερέθισμα, ενώ φιλτράρει μια σειρά από άλλα ακουστικά ερεθίσματα. Το όνομα του φαινομένου βασίζεται ακριβώς σε αυτό που ανέφερε ο Καβάφης (ένας παρευρισκόμενος που εστιάζει σε μια συνομιλία σε ένα θορυβώδες δωμάτιο) (Bronkhost, 2000). Αυτό ονομάζεται επίσης επιλεκτική ακουστική προσοχή και αναφέρεται στους μηχανισμούς/διαδικασίες που επιτρέπουν σε ένα άτομο να επιλέξει και να επικεντρωθεί σε ένα συγκεκριμένο εισιόν για περαιτέρω επεξεργασία, ενώ ταυτόχρονα καταστέλλει άσχετες πληροφορίες από το εξωτερικό περιβάλλον (Driver, 2001; Giard et al., 2000).

Οπτική αντίληψη

Ένα άλλο σημείο που μας θυμίζει τη θεωρία Gestalt, και πιο συγκεκριμένα την αρχή της αντιληπτικής ομαδοποίησης μορφής-φόντου, βρίσκεται στο ποίημα «Μέρες του 1903» στον στίχο «το χλωμό το πρόσωπο... στο νύχτωμα του δρόμου». Στο σημείο αυτό υποστηρίζει ότι η φιγούρα (το πρόσωπο του αγαπημένου) προσελκύει την προσοχή του θεατή και όχι το φόντο (ο δρόμος), επομένως η αντίληψη διαχωρίζεται σε φιγούρες και φόντο με τις οπτικές εικόνες, ενώ επεξεργάζονται περαιτέρω μόνο τις φιγούρες στον οπτικό φλοιό (Wageman et al., 2012). Εδώ αξίζει να αναφέρουμε ότι η σχέση μορφής-φόντου όχι στο οπτικό πλαίσιο, αλλά με μια εφαρμογή στις μεταφορές χρησιμοποιείται για να προσελκύσει την προσοχή των αναγνωστών (Tsur, 2009). Η φιγούρα ξεχωρίζει (με βάση τα στιγμιαία και με γνώμονα τα καλλιτεχνικά ενδιαφέροντα του αναγνώστη) επάνω σε ένα αδιαφοροποίητο φόντο. Ο Καβάφης (όπως κάνουν όλοι οι δημιουργικοί συγγραφείς) χρησιμοποιεί οργάνωση μορφής-φόντου σε όλα του τα ποιήματά του μετατοπίζοντας την προσοχή μας σε συγκεκριμένες φιγούρες (πρόσωπα), σε συγκεκριμένο χρόνο (ιστορική περίοδος και σχετικά έθιμα) ή συγκεκριμένα αντικείμενα που τονίζονται από ρήματα ευθείας δραστηριότητας (Labov, 1972).

Αντίληψη χρόνου

Το θέμα του χρόνου που περνά γρήγορα υπάρχει στα ποιήματα του Καβάφη. Για παράδειγμα, στο ποίημα 'Απ'τες εννιά' στους στίχους 'Δώδεκα και μισή. Πώς πέρασεν η ώρα. Δώδεκα και μισή. Πώς πέρασαν τα χρόνια', ο Καβάφης παρουσιάζει την εμπειρία του υποκειμενικού χρόνου, αλλά αναφέρει ότι του λείπει ο προσωπικός

έλεγχος ως δράστης και μάλλον βιώνει μια χρόνο-κινούμενη προοπτική παρά μια προοπτική με το Εγώ ως δρων υποκείμενο (Piata, 2019). Στη σύγχρονη Γνωστική Επιστήμη και Νευροεπιστήμη, η αντίληψη του χρόνου σε υγιείς καθώς και σε πληθυσμούς που πάσχουν από διαφορετικούς μορφές νευρολογικών και ψυχιατρικών διαταραχών θεωρείται ένας πολύπλοκος νευρωνικός μηχανισμός που επηρεάζεται από πολλούς παράγοντες (αντίληψη και προηγούμενη εμπειρία με ερεθίσματα που σχετίζονται με περιβαλλοντικές αλλαγές), καθώς και άλλες γνωστικές εγκεφαλικές διεργασίες, όπως συναισθηματικές καταστάσεις, επίπεδα προσοχής και μνήμη (Fontes et al., 2016; Matthews & Mack, 2016).

Εκτελεστικός έλεγχος

Η εκτελεστική λειτουργία αφορά μια πληθώρα πολύπλοκων λειτουργιών όπως ο προγραμματισμός, η κρίση, η συλλογιστική, η επίλυση προβλημάτων, η οργάνωση, η προσοχή, η αφαίρεση και η νοητική ευελιξία, όλες βασισμένες σε μετωπιαίες και προμετωπιαίες περιοχές και δίκτυα του εγκεφάλου (Alvarez & Emory, 2008). Η αποτυχία των εκτελεστικών λειτουργιών, για παράδειγμα σε αυτήν την περίπτωση, η αποτυχία ανασταλτικού ελέγχου που είναι η ικανότητα καταστολής ή εξουδετέρωσης μιας σκέψης, ενέργειας ή συναισθήματος (Li et al., 2022), έχει συνδεθεί με ακατάλληλες σεξουαλικές συμπεριφορές/ενέργειες (Rodriguez- Nieto et al., 2019). Αυτό είναι κοντά σε αυτό που περιγράφει ο Καβάφης στο ποίημά του «Νόησις» στους στίχους «Κ'ή αποφάσεις μου να κρατηθώ, ν'αλλάξω κρατούσαν διαρκούσαν δύο εβδομάδες το πολύ».

Μεταγνώση και Μεταμνήμη

Η μεταγνώση αναφέρεται σε α) γνώση της γνώσης και β) ρύθμιση/έλεγχο της γνώσης (Flavell, 1979). Επιπλέον, για αυτήν τη «γνώση της γνώσης» υπάρχουν τρεις υποδιαιρέσεις/κατηγορίες μεταγνωστικής γνώσης: γνώση των μεταβλητών ατόμου, μεταβλητές σχετικές με το/α έργο/α και μεταβλητές στρατηγικής. Ο Καβάφης στο ποίημα «Γκρίζα» στον στίχο «Μνήμη μου φύλαξε τα εσύ ως ήσαν» αναφέρει τη μεταμνήμη, η οποία αναφέρεται στο πώς τα άτομα παρακολουθούν και ελέγχουν τη μνήμη τους ως εξωτερικοί ελεγκτές, μια λειτουργία συνειδητοποίησης που βασίζεται κυρίως στους μετωπιαίους λοβούς (Pappu & Kazniak, 2005). Ο Καβάφης καταδεικνύει επίσης τις αμφιβολίες του για την αποτελεσματικότητα του συστήματος μνήμης του, όπως υποδεικνύεται στο ποίημα «Εκόμισα εις την τέχνην» στο στίχο «κάτι αβέβαιες μνήμες».

Θεωρία του Νου

Η Θεωρία του Νου είναι η ικανότητα να συμπεράνουμε και να κατανοούμε την κατάσταση ενός άλλου ατόμου (π.χ. πεπειθήσεις, προθέσεις, σκέψεις και

συναισθήματα). Η Θεωρία του Νου είναι παρόμοια ψυχολογική κατασκευή με τη μεταγνώση (Papaleontiou-Louca, 2008) και μπορεί να εξηγηθεί κυρίως από τη λειτουργία του έσω προμετωπιαίου φλοιού (Hartwright et al., 2014). Στο ποίημα 'Εις Ιταλικήν παραλία' στον στίχο 'Α σήμερα βεβαίως δεν είναι θεμιτόν, δεν είναι δυνατόν ο Ιταλιώτης νέος νάχει για διασκεδάσεις καμιάν επιθυμίαν', ο Καβάφης καταλαβαίνει ότι ο άλλος (ένας νέος) έχει τις δικές του επιθυμίες και του αποδίδει αυτή την ψυχική κατάσταση. Όχι μόνο ο Καβάφης καταλαβαίνει τί συμβαίνει στο μυαλό του άλλου, αλλά δείχνει και ενσυναίσθηση, παρόμοια, αλλά διαφορετική από τη θεωρία του νου, καθώς αναφέρεται στην ικανότητα να μοιράζεσαι συναισθηματικές καταστάσεις με άλλους, κάτι που μπορεί να βρει κανείς στο ποίημα. 'Δέησις' στους στίχους 'η ιερά εικόνα ακούει λυπημένη ξέροντας πως δεν θάλθει ο υιός που περιμένει', καθώς και στο ποίημα 'Τα άλογα του Αχιλλέως' στον στίχο 'Τα δάκρυα είδε ο Ζευς των αθανάτων αλόγων και λυπήθη'. Το θέμα της ποιητικής 'συναίσθησης' μας θυμίζει την έννοια του ποιητή John Keats για την «negative capability» που είναι η ικανότητα του ατόμου να αντιλαμβάνεται και να αναγνωρίζει αλήθειες πέρα από την εμβέλεια του λογικού συλλογισμού.

Συναισθήματα

Ο Καβάφης σε όλα τα ερωτικά του ποιήματα παρασύρεται από τα συναισθήματά του και αδιαφορεί για τις ορθολογικές του σκέψεις, ενώ στα υπόλοιπα ποιήματά του εκφράζονται κυρίως νοσταλγία και αρνητικά συναισθήματα. Αυτή η διχοτόμηση μπορεί να εξεταστεί μέσω της νευρο-εξελικτικής προσέγγισης του 'νέου και του παλαιού εγκεφάλου', η οποία υποστηρίζει ότι ο νέος εγκέφαλος (ο νεοφλοιός που περιλαμβάνει γνωστικές λειτουργίες υψηλότερης τάξης όπως η φαντασία, ο σχεδιασμός, η λογική και ο αυτοστοχασμός) στην πραγματικότητα ελέγχεται από τις παλιές δομές του εγκεφάλου (που βρίσκεται προς το κέντρο του εγκεφάλου μας) και τις αντίστοιχες λειτουργίες (συναισθήματα και ένστικτα) (Gibson & Choden, 2013).

Ολόκληρη η παλέτα των βασικών συναισθημάτων αναφέρεται στα ποιήματα του Καβάφη (μεταξύ άλλων συναισθημάτων είναι ο θυμός, η προσμονή, η χαρά, η εμπιστοσύνη, ο φόβος, η έκπληξη, η λύπη και η αηδία) (Plutchik, 1991). Πιο πολύπλοκα συναισθήματα όπως η νοσταλγία, που προκύπτουν από στοχασμούς για σημαντικά γεγονότα της προηγούμενης ζωής ή/και σημαντικά πρόσωπα από το παρελθόν ενός ατόμου και η οποία περιλαμβάνει μια πληθώρα γνωστικών λειτουργιών (αυτοστοχασμός, αυτοβιογραφική μνήμη, ρυθμιστική ικανότητα και ανταμοιβή) εντοπίζονται με ενεργοποιήσεις σε όλο τον εγκέφαλο (Yang et al., 2022) και βρίσκονται στον πυρήνα των ποιημάτων του Καβάφη, όπως «Ιθάκη», «Φωνές», «Κεριά», «Ένας γέρος», και «Δευτέρα Οδύσσεια» μεταξύ άλλων ποιημάτων.

Οι συναισθηματικές αποκρίσεις σύμφωνα με σχετικές γνωστικές θεωρίες προκαλούνται από εξωτερικά ή εσωτερικά ερεθίσματα και πολλές θεωρίες έχουν διατυπωθεί σε μια προσπάθεια να εξηγηθούν τα

συναισθήματα. Η θεωρία των James-Lange (James, 1884; Lange, 1912) προτείνει ότι το συναίσθημα είναι το αποτέλεσμα της διέγερσης ακολουθώντας τη σειρά: 1) ερέθισμα που προκαλεί φυσιολογική απόκριση/διέγερση που προκαλεί 2) αίσθημα/συναίσθημα. Το σώμα μας ανταποκρίνεται σε ένα ερέθισμα (χτύπος της καρδιάς, επιδρωση) και μετά αισθανόμαστε. Η θεωρία των Cannon-Bard (Bard, 1934a, 1934b; Cannon, 1915) ή η θαλαμική θεωρία των συναισθημάτων προτείνει ότι τα συναισθήματα και η διέγερση συμβαίνουν ταυτόχρονα, δηλαδή ότι ένα ερέθισμα ταυτόχρονα, αλλά χωριστά παράγει σωματική αντίδραση και συναίσθημα. Το μοντέλο δύο παραγόντων των Schachter και Singer (1962) προτείνει ότι η διέγερση και η γνώση συνδυάζονται για να δημιουργήσουν συναισθήματα. Πιο συγκεκριμένα, η φυσιολογική διέγερση καθορίζει την δύναμη του συναισθήματος, ενώ η γνωστική αξιολόγηση προσδιορίζει την ετικέτα-κατηγοριοποίηση του συναισθήματος. Έτσι, η φυσιολογική απόκριση και η αξιολόγηση (δηλαδή οι σκέψεις που έχουμε για τις σωματικές μας αλλαγές) επηρεάζουν και τα δύο την έκφραση ενός συγκεκριμένου αισθήματος/συναισθήματος. Οι παραπάνω θεωρίες θα μπορούσαν να εξηγήσουν το ποίημα «Τείχη» στον στίχο «Χωρίς περίσκεψη, χωρίς λύπη», αλλά ο ποιητής υπονοεί ότι η σκέψη προηγείται του συναισθήματος του οίκτου κάτι που μας θυμίζει την θεωρία του συναισθήματος του Lazarus (1982), η οποία υποστηρίζει ότι οι σκέψεις προηγούνται των συναισθημάτων ή της φυσιολογικής διέγερσης, ενώ στο ποίημα «Στο θέατρο» στους στίχους «η σκέψις μου και το σώμα μου συγκινηθήκαν» αναφέρεται μια μάλλον ταυτόχρονη διπλή απόκριση.

Ενσώματη Νόηση

Στο ποίημα «Επέστρεφε» γίνεται σαφής αναφορά σε όσα έχει υποστηρίξει ο Gibson (1950) για την Ενσώματη Νόηση. Πιο συγκεκριμένα, στους στίχους «όταν ξυπνά του σώματος η μνήμη» και «όταν τα χείλη και το δέρμα ενθυμούνται», γίνεται ξεκάθαρο ότι ο νους είναι δεν γίνεται αντιληπτός απλώς ως ένας επεξεργαστής πληροφοριών (ένα παράδειγμα που κυριαρχούσε στη Γνωστική Επιστήμη τη δεκαετία του 1950, αλλά το γινώσκειν και η μνήμη θεωρείται ότι περιλαμβάνει δράση με ένα φυσικό σώμα σε ένα περιβάλλον στο οποίο αυτό το σώμα είναι τοποθετημένο ως ενεργός δράστης. Το γινώσκειν ως ενσώματη δράση έχει επίσης υποστηριχθεί και από άλλους ερευνητές (Varela et al., 1991). Αυτό που είναι ενδιαφέρον είναι ότι ο Καβάφης αναφέρει κάτι που είναι κοινό στην ποίηση και μοιάζει με την συναισθησία (η μια αίσθηση παράγει μια άλλη ή όταν έχουμε εμπειρία μιας αίσθησης μέσω μιας άλλης) όπως στο ποίημα 'Σ'ένα βιβλίο παληό' στους στίχους 'Γιατί ήταν φανερό σαν έβλεπες το έργον εύκολα νιώθονταν η ιδέα του καλλιτέχνου', όπου τα σχήματα ενός σχεδίου προκαλούν αισθήσεις στο σώμα του ποιητή. Αυτό θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως ένας οπτικο-απτικός τύπος συναισθησίας, όχι τόσο διάσημος όσο ο τύπος μετατροπής ήχου σε χρώμα, αλλά πρέπει να αναφέρουμε εδώ ότι δεν είναι σαφές εάν αυτή η περιγραφή είναι πραγματική συναισθησία ή αν αυτοί οι συσχετισμοί έχουν μαθευτεί από την εμπειρία και αναδύονται αυτόματα

μέσω της κλασικής προετοιμασίας-όπως ο τρόπος με τον οποίο τα σκυλιά του Ρανιόν μάθαιναν και θυμούνταν τις εξαρτημένες απαντήσεις (Eelen, 2018).

Θεωρίες των ονείρων και των παραισθήσεων από γνωστική προοπτική

Ο Καβάφης αναφέρει επίσης τα όνειρα, τα οποία έχουν μελετηθεί και στη γνωστική ψυχολογία και θεωρούνται μορφή φαντασίας (Hunt, 2017). Ανάμεσα στις πολλές θεωρίες που έχουν προταθεί, μια από τις κλασικές θεωρίες της κλινικής ψυχολογίας, αν και όχι γνωστική, θεωρεί τα όνειρα ως μια μορφή εκπλήρωσης ευχών (Freud, 1900) που είναι κοντά στην αναφορά του Καβάφη στο ποίημα «Φωνές» στον στίχο «Ίδανικές φωνές και αγαπημένες εκείνων που πεθάναν, ή εκείνων που είναι για εμάς χαμένοι σαν τους πεθαμένους», η οποία δείχνει ακριβώς την επιθυμία του να ξανασυναντηθεί με αυτούς τους ανθρώπους. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Καβάφης επιλέγει να παρουσιάσει στους επόμενους στίχους αυτού του ποιήματος το γεγονός ότι ακούει τις φωνές όχι μόνο στα όνειρά του, αλλά και ως ακουστικές παραισθήσεις και ουσιαστικά ακουστικές λεκτικές ψευδαισθήσεις, (Anthony, 2004; McNamara, 2019). Στο ίδιο ποίημα ο Καβάφης αναφέρεται και στα δύο φαινόμενα 'Κάποτε μες στα όνειρά μας ομιλούν εκάποτε μες στην σκέψι τες ακούει το μυαλό'. Αυτό είναι σύμφωνο με τη σύγχρονη νευροεπιστήμη, καθώς τα όνειρα και οι «ημερήσιες» ακουστικές λεκτικές ψευδαισθήσεις αλληλοεπικαλύπτονται και αμφότερες περιλαμβάνουν μη επιβεβλημένες αντιλήψεις που μοιράζονται κάποιες φαινομενολογικά παρόμοιες υποκειμενικές περιγραφές. Αυτά τα δύο φαινόμενα βασίζονται επίσης σε παρόμοια νευρωνικά δίκτυα (θαλαμοφλοιώδη κυκλώματα), αλλά δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για να υποστηρίξουν πλήρως την ιδέα ότι η πλειονότητα των παραισθήσεων εξαρτώνται από τις διαδικασίες της γρήγορης κίνησης των ματιών (REM) (όπως συμβαίνει με τα όνειρα) ή τις εισβολές REM σε καταστάσεις πλήρους συνείδησης (Waters et al., 2016).

Θεωρίες συνείδησης

Μια από τις πιο ευρέως διαδεδομένες θεωρίες που προσπαθούν να εξηγήσουν το ακανθώδες πρόβλημα της συνείδησης είναι η προσέγγιση της «συνειδησιακής ροής» του James (1890), η οποία εξετάζει τη διανοητική ζωή ως μια ενότητα που ρέει και αλλάζει (άρα η συνείδηση είναι μια συνέχεια, που δεν μπορεί να σπάσει σε ξεχωριστά μέρη). Αυτή η συνεχής ροή βρίσκεται στο ποίημα 'Μονοτονία' στους στίχους 'Την μια μονότονη ημέραν άλλη μονότονη ακολουθεί'. Αν και αυτή είναι μια παλιά προσέγγιση, υπάρχουν επί του παρόντος τέσσερις θεωρητικές προσεγγίσεις στη συνείδηση: οι θεωρίες ανώτερης τάξης, οι θεωρίες του καθολικού χώρου εργασίας, οι θεωρίες επανεισόδου και προγνωστικής επεξεργασίας και η θεωρία ολοκληρωμένης πληροφορίας (Seth & Bayne, 2022). Ο Καβάφης στο ποίημα του 'Κεριά' στους στίχους 'Η περασμένες μέρες πίσω μένουν, μια θλιβερή γραμμή κεριών σβυσμένων τα πιο κοντά βγάζουν καπνό ακόμη,

κρύα κεριά λιωμένα και κυρτά' γίνεται εστίαση της προσοχής μόνο στο αναμμένο κερί το οποίο βρισκόταν στην πρώτη γραμμή του ποιήματος σε σύγκριση με όλες τις άλλες προηγούμενες πληροφορίες (κεριά) κάτι που είναι κοντά στη Θεωρία του Καθολικού Χώρου Εργασίας της συνείδησης, η οποία βασίζεται σε παράλληλες διαδικασίες και προέρχεται από την πολύπλοκη και ταχεία διαδραστικότητα πολυάριθμων εγκεφαλικών περιοχών και στην συνδεσιμότητα με το φλοιοθαλαμικό σύστημα (Baars et al., 2021). Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση η συνείδηση συγκρίνεται με ένα θέατρο του νου (η μεταφορά του θεάτρου). Έτσι, τα συνειδητά περιεχόμενα μοιάζουν με ένα περιορισμένο φωτεινό σημείο στη θεατρική σκηνή της άμεσης μνήμης, που επιλέγεται από τους μηχανισμούς της προσοχής υπό εκτελεστική καθοδήγηση. Μόνο το φωτεινό σημείο είναι συνειδητό, ενώ το υπόλοιπο θέατρο είναι σκοτεινό και ασυνείδητο (Baars, 1988; 1997).

Μια άλλη προσέγγιση που ενσωματώνει καλύτερα τον ρόλο του σώματος στην ανάδυση των συναισθημάτων και της συνείδησης όπως γίνεται αντιληπτή από τον Καβάφη, είναι αυτή που υποστηρίζει ο Damasio (1999), ο οποίος προτείνει ότι «Δεν είμαστε σκεπτόμενες μηχανές που αισθάνονται, αλλά συναισθηματικές μηχανές που σκέφτονται». Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, η συνείδηση προκύπτει από τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ του εγκεφάλου, του σώματος και του περιβάλλοντος, επομένως οι συνειδητές εμπειρίες επηρεάζονται από τις συναισθηματικές αντιδράσεις που δημιουργούνται από τις αλληλεπιδράσεις του σώματός μας με το περιβάλλον.

Συμπεράσματα ή περαιτέρω ερωτήσεις;

Αν και η παρούσα εργασία δεν έχει ως στόχο μια εξαντλητική προσπάθεια πλήρους εξήγησης όλων των ποιημάτων του Καβάφη, καθώς χρησιμοποιήθηκαν μόνο ένα μέρος παραδειγμάτων που συνδέουν το έργο του με τη σύγχρονη νευροεπιστημονική έρευνα που υποστηρίζει διάσημες σχετικές γνωστικές θεωρίες, στόχος της παρούσας εργασίας είναι να ανοίξει μια νέα συζήτηση για το αν μπορούμε να προσεγγίσουμε μέσα από διαφορετικούς φακούς το έργο των καλλιτεχνών όχι μόνο στην ποίηση, αλλά και σε όλες τις τέχνες (Zaide, 2013). Ο Καβάφης (ηθελημένα ή ακούσια) περιγράφει μια πληθώρα γνωστικών και συναισθηματικών διεργασιών σε όλο το ποιητικό του έργο, οι οποίες βρίσκονται στον πυρήνα της σύγχρονης Γνωστικής Επιστήμης και Νευροεπιστήμης. Η σύντομη περιγραφή αυτών των φαινομένων, υπογραμμίζει ότι ιδέες, έννοιες και μεθοδολογίες από άλλους τομείς μπορούν να βοηθήσουν όχι μόνο σε νέες ιδέες, αλλά μπορούν επίσης να μας οδηγήσουν σε μια νέα εμπειρία της τέχνης.

Ευχαριστίες: Θα ήθελα να ευχαριστήσω τα μέλη του Διεθνούς Θερινού Σχολείου Καβάφη 2023, το Ίδρυμα Ωνάση και τον Ομότιμο Καθηγητή Arthur Marotti για την παροχή πολύτιμων σχολίων σχετικά με την εργασία.

Βιβλιογραφία

- Alvarez, J. A., & Emory, E. (2006). Executive function and the frontal lobes: a meta-analytic review. *Neuropsychology Review*, 16, 17-42.
- Anderson, J. R., & Bower, G. H. (2014). *Human associative memory*. Psychology Press.
- Anthony, D. (2004). The cognitive neuropsychiatry of auditory verbal hallucinations: an overview. *Cognitive Neuropsychiatry*, 9(1-2), 107-123.
- Atkinson, R. C., & Shiffrin, R. M. (1968). Human memory: A proposed system and its control processes. In *Psychology of learning and motivation* (Vol. 2, pp. 89-195). Academic Press.
- Baars, B. J. (1997). *In the theater of consciousness: The workspace of the mind*. Oxford University Press, USA.
- Baars, B.J. (1988). *Cognitive theory of consciousness*. Cambridge University Press.
- Baars, B. J., Geld, N., & Kozma, R. (2021). Global workspace theory (GWT) and prefrontal cortex: Recent developments. *Frontiers in Psychology*, 5163.
- Bard, P. (1934a). On emotional expression after decortication with some remarks on certain theoretical views: Part I. *Psychological Review*, 41, 309-329.
- Bard, P. (1934b). On emotional expression after decortication with some remarks on certain theoretical views: Part II. *Psychological Review*, 41, 424-449.
- Bear, M., Connors, B., & Paradiso, M. A. (2020). *Neuroscience: Exploring the brain*. Jones & Bartlett Learning.
- Beaton, R. (1987). Cavafy and Proust. *Grand Street*, 127-141.
- Benedek, M., Beaty, R. E., Schacter, D. L., & Kenett, Y. N. (2023). The role of memory in creative ideation. *Nature Reviews Psychology*, 1-12.
- Benedek, M., & Neubauer, A. C. (2013). Revisiting Mednick's model on creativity-related differences in associative hierarchies. Evidence for a common path to uncommon thought. *The Journal of Creative Behavior*, 47(4), 273-289.
- Borkent, M. (2010). Illusions of simplicity: A cognitive approach to visual poetry. *English Text Construction*, 3(2), 145-164.
- Bronkhorst, A. W. (2000). The cocktail party phenomenon: A review of research on speech intelligibility in multiple-talker conditions. *Acta Acustica united with Acustica*, 86(1), 117-128.
- Burke, M., & Troscianko, E. (Eds.). (2017). *Cognitive literary science: Dialogues between literature and cognition*. Oxford University Press.
- Cannon, W. B. (1915). *Bodily changes in pain, hunger, fear and rage*. New York, NY: D. Appleton
- Cherry, E. C. (1953). Some experiments on the recognition of speech, with one and with two ears. *The Journal of the Acoustical Society of America*, 25(5), 975-979.
- Damasio, A. R. (1999). *The feeling of what happens: Body and emotion in the making of consciousness*. Houghton Mifflin Harcourt.
- Driver, J. (2001). A selective review of selective attention research from the past century. *British Journal of Psychology*, 92(1), 53-78.
- Eelen, P. (2018). Classical conditioning: classical yet modern. *Psychologica Belgica*, 58(1), 196-211.
- Fabb, N. (2015). *What is poetry?: Language and memory in the poems of the world*. Cambridge University Press.
- Flavell, J. H. (1979). Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive-developmental inquiry. *American Psychologist*, 34(10), 906-911.
- Fontes, R., Ribeiro, J., Gupta, D. S., Machado, D., Lopes-Júnior, F., Magalhães, F., ... & Teixeira, S. (2016). Time perception mechanisms at central nervous system. *Neurology International*, 8(1), 5939.
- Forster, E. M. (2009). *The Forster-Cavafy letters: Friends at a slight angle*. American Univ in Cairo Press.
- Freud, S. (1900) *The Interpretation of Dreams*, The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Volume 4 (1900): The Interpretation of Dreams (First Part), ix-627.
- Friedenberg, J., Silverman, G., & Spivey, M. J. (2021). *Cognitive science: An introduction to the study of mind*. Sage Publications.
- Gallistel, C. R., & King, A. P. (2011). *Memory and the computational brain: Why cognitive science will transform neuroscience*. John Wiley & Sons.
- Giannouli, V. (2017). Creativity and giftedness: A study of attitudes. In *Exploring the Benefits of Creativity in Education, Media, and the Arts* (pp. 179-197). IGI Global.
- Giard, M. H., Fort, A., Mouchetant-Rostaing, Y., & Pernier, J. (2000). Neurophysiological mechanisms of auditory selective attention in humans. *Frontiers in Bioscience*, 5(3), 84-94.
- Gibson, J. J. (1950). *The perception of the visual world*. Boston: Houghton Mifflin.
- Gilbert, P., & Choden (2013). *Mindful compassion: Using the power of mindfulness and compassion to transform our lives*. London: Constable-Robinson.
- Gentsch, A., & Kuehn, E. (2022). Clinical manifestations of body memories: The impact of past bodily experiences on mental health. *Brain Sciences*, 12(5), 594.
- Hartwright, C. E., Apperly, I. A., & Hansen, P. C. (2014). Representation, control, or reasoning? Distinct functions for theory of mind within the medial prefrontal cortex. *Journal of Cognitive Neuroscience*, 26(4), 683-698.
- Holland, N. N. (1989). *Poems in Persons*. Columbia University Press.
- Hunt, H. T. (2017). Toward a cognitive psychology of dreams. In J. Gackenbach (Ed.), *Sleep and dreams* (pp. 251-281). Routledge.
- Ramachandran, V. S., & Hirstein, W. (1999). The science of art: A neurological theory of aesthetic experience. *Journal of Consciousness Studies*, 6(6-7), 15-51.
- James, W. (1884). What is an emotion? *Mind*, 9, 188-205.
- James, William (1890). *The principles of psychology*. New York, NY: Henry Holt.
- Jusdanis, G. (2015). Why Is Cavafy so popular?. *Studies in the Literary Imagination*, 48(2), 111-121.
- Khalil, R., Godde, B., & Karim, A. A. (2019). The link between creativity, cognition, and creative drives and underlying neural mechanisms. *Frontiers in Neural Circuits*, 13, 18.
- Knox, J. M. (2001). Memories, fantasies, archetypes: An exploration of some connections between cognitive science and analytical psychology. *Journal of Analytical Psychology*, 46(4), 613-635.
- Labov, W. (1972). *Language in the inner city: Studies in the Black English vernacular*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Lakoff, G., & Turner, M. (2009). *More than cool reason: A field guide to poetic metaphor*. University of Chicago Press.
- Lange, C. G. (1912). The mechanism of the emotions (B. Rand, Trans.). In B. Rand (Ed.), *The classical psychologists* (pp. 672-684). Copenhagen (Original work published 1885, Om Sindsbevaegelser et Psyko-Fysiologisk Studie).
- Lazarus, R. S. (1982). Thoughts on the relations between emotion and cognition. *American Psychologist*, 37(9), 1019.

- Li, H., Goldin, P., & Siegle, G. J. (2022). Neuroscience for clinicians: Translational clinical neuroscience to inspire clinical practice and research. In G. Asmundson (Ed.), *Comprehensive clinical psychology* (pp. 145-167). Springer.
- Loftus, E. F. (1996). Memory distortion and false memory creation. *Journal of the American Academy of Psychiatry and the Law Online*, 24(3), 281-295.
- Matthews, W. J., & Meck, W. H. (2016). Temporal cognition: Connecting subjective time to perception, attention, and memory. *Psychological Bulletin*, 142(8), 865.
- Mayes, A., Montaldi, D., & Migo, E. (2007). Associative memory and the medial temporal lobes. *Trends in Cognitive Sciences*, 11(3), 126-135.
- McNamara, P. (2019). *The neuroscience of sleep and dreams*. Cambridge University Press.
- Mednick, S. A. (1968). The remote associates test. *The Journal of Creative Behavior*, 2(3), 213-214.
- McElree, B. (2000). Sentence comprehension is mediated by content-addressable memory structures. *Journal of Psycholinguistic Research*, 29, 111-123.
- Pannu, J. K., & Kaszniak, A. W. (2005). Metamemory experiments in neurological populations: A review. *Neuropsychology Review*, 15, 105-130.
- Papaleontiou-Louca, E. (2008). *Metacognition and theory of mind*. Cambridge Scholars Publishing.
- Περίδης, Μ. (1948). *Ο βίος και το έργο του Κωνσταντίνου Καβάφη*. Αθήνα: Εκδόσεις Ίκαρος.
- Piata, A. (2019). When time passes quickly: A cognitive linguistic study on compressed time. *Metaphor and Symbol*, 34(3), 167-184.
- Plutchik, R. (1991). *The emotions*. University Press of America.
- Rodriguez-Nieto, G., Emmerling, F., Dewitte, M., Sack, A. T., & Schuhmann, T. (2019). The role of inhibitory control mechanisms in the regulation of sexual behavior. *Archives of Sexual Behavior*, 48, 481-494.
- Schachter, S., & Singer, J. (1962). Cognitive, social, and physiological determinants of emotional state. *Psychological Review*, 69(5), 379-399.
- Seth, A. K., & Bayne, T. (2022). Theories of consciousness. *Nature Reviews Neuroscience*, 23(7), 439-452.
- Tsur, R. (2009) Metaphor and figure-ground relationship: Comparisons from poetry, music, and the visual arts. In G.Brône and J. Vandaele (Eds.), *Cognitive poetics: goals, gains and gaps* (pp. 237-288), New York: De Gruyter Mouton.
- Turner, M. (Ed.). (2006). *The artful mind: Cognitive science and the riddle of human creativity*. Oxford University Press.
- Varela, F., Thompson, E., & Rosch, E. (1991). *The embodied mind: Cognitive science and human experience*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Wagemans, J., Elder, J. H., Kubovy, M., Palmer, S. E., Peterson, M. A., Singh, M., & von der Heydt, R. (2012). A century of Gestalt psychology in visual perception: I. Perceptual grouping and figure-ground organization. *Psychological Bulletin*, 138(6), 1172-1217.
- Waters, F., Blom, J. D., Dang-Vu, T. T., Cheyne, A. J., Alderson-Day, B., Woodruff, P., & Collerton, D. (2016). What is the link between hallucinations, dreams, and hypnagogic-hypnopompic experiences?. *Schizophrenia Bulletin*, 42(5), 1098-1109.
- Yang, Z., Wildschut, T., Izuma, K., Gu, R., Luo, Y. L., Cai, H., & Sedikides, C. (2022). Patterns of brain activity associated with nostalgia: a social-cognitive neuroscience perspective. *Social Cognitive and Affective Neuroscience*, 17(12), 1131-1144.
- Zaidel, D. W. (2013). Cognition and art: The current interdisciplinary approach. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Cognitive Science*, 4(4), 431-439.
- Zunshine, L. (Ed.). (2015). *The Oxford handbook of cognitive literary studies*. Oxford University Press.